

ДИСКУРС БАЙКИ У СИНЕРГЕТИЧНОМУ АСПЕКТІ

(на матеріалі англomовної прозової байки)

Л.С. ПІХТОВНІКОВА, О.М. ГОНЧАРУК (Харків, Україна)

У статті характеризується дискурс байки у синергетичному аспекті. Розкривається зміст понять «атрактор» і «репелер», «параметр порядку», «поляризація» тексту і підтексту як складових дискурсу. Досліджено самоорганізацію байки на мовностилістичному рівні як конкурентну взаємодію актуального членування тексту та надфразової єдності.

Ключові слова: *атрактор, репелер, параметр порядку, поляризація, актуальне членування, надфразова єдність.*

The article characterized the discourse of fable in synergetic aspect. The meanings of “attractor” and “repeller”, “order parameter”, “polarization” of text and subtext as components of discourse were described. Self-organization of fable on linguostylistic level as a competitive interaction between text actual division and overphrase unity (discourse) was studied.

Keywords: *attractor, repeller, order parameter, polarization, actual division, overphrase unity.*

Базові ідеї про самоорганізацію дискурсу містяться у роботах Л.С. Піхтовнікової [6, 7, 8, 9]. Згідно синергетичної концепції у будь-якому типі дискурсу є актуальною взаємодія тексту й контексту, а також їх продукту – підтексту. В процесі самоорганізації художнього дискурсу текст і підтекст моделюють один одного й навколишнє середовище, створюючи при цьому поляризацію смислів у дискурсі. «Моделювання» тут розуміється у традиційному смислі: текст у кожному своєму фрагменті й у цілому є позначенням смислів підтексту; при цьому знаки тексту і смисли підтексту знаходяться у відношенні ізоморфізму (взаємно-однозначна відповідність) або гомоморфізму (кожному знаку відповідає хоча б один смисл, кожному смислу – хоча б один знак). Ізоморфна або гомоморфна відповідність і є суть поняття «бути моделлю». [2: 36]. У свою чергу, підтекст, як імпліцитна сутність, може відображати свої смисли у вербальних знаках тексту; тут також спостерігається гомоморфне відношення знаків тексту та імпліцитних смислів підтексту.

Відносне протистояння, поляризацію тексту й підтексту можна представити як протистояння експліцитного й імпліцитного, фактуальності та її

оцінки, нарешті, як протистояння смислів тексту й підтексту. «Технічним реалізатором» поляризації виступає так званий параметр порядку – одне з основних понять синергетики. У будь-якій системі, що самоорганізовується, це поняття позначає той параметр (або параметри), який є найбільш мінливим, рухливим. Параметр порядку, змінюючись у всіх частинах системи, що самоорганізовується (наприклад, у тексті та підтексті дискурсу), підпорядковує усі характеристики системи єдиному плану, єдиній архітектурі. Підпорядкування відбувається у відповідності до цілей і обмежень дискурсу, тобто у відповідності до інтенцій автора й інших комунікантів дискурсу, норм висловлювання, екстралінгвістичних умов тощо. З точки зору синергетики всі цілі дискурсу, як би їх не сформулювати, є так званими атракторами, тобто об'єктами, які «притягують» і направляють процеси організації і відбору в системі. Обмеження можна уявити собі як анти-атрактори (репелери), які відштовхують при відборі й організації усе, що не вкладається у норми, цілі й завдання [6: 49]. Очевидно, що поняття «атрактор» і «репелер» представляють із себе концептуальну метафору загальних цілей і обмежень дискурсу: притягувати, акумулювати, відбирати необхідну інформацію (атрактор); відштовхувати, відкидати, уникати інше (репелер).

Для кожного типу дискурсу створені «винаходи», які дозволяють найкращим чином реалізувати цілі саме цього дискурсу. Для дискурсу байки такими винаходами виступають іносказання (алегорія), образ-символ і розгалуження смислів, які учасники дискурсу надають подіям, змальованим у тексті байки. Винайдені прийоми байки конкретизують зміст атрактора, оскільки він «притягує» саме ці прийоми. Реалізація атрактора відбувається при дії параметра порядку, який поляризує дискурс байки (текст і підтекст), підпорядковує його алегорії, образу-символу та розгалуженню смислів текстових подій.

Дія параметра порядку на когнітивному рівні полягає, перш за все, в самоорганізації концептів і образів-символів байки. Маючи на меті виразити в тексті певний концепт і образ-символ, параметр порядку на когнітивному рівні

за допомогою автора «обирає» структуру концепту (набір його атрибутів, їх значень, джерел знань про значення), а також призначає персонажів і події, які приводять до створення образу-символу. Дискурс байки «обирає», «позначає», «за допомогою» автора – такі висловлювання знову представляють собою концептуальну метафору, суть якої полягає у тому, що творчі можливості автора байки не безмежні: жанр байки обмежений її традиційною побудовою (упізнавання байки), стереотипами властивостей персонажів, екстралінгвістичними умовами їх дій. Таким чином, репелери дискурсу байки є реальністю, і, враховуючи їх, обрані персонажі та їх план дій, проект концептів і образів-символів стають змістом атрактора, який далі управляє створенням байки.

Лінгвістичні «події», які відбуваються на когнітивному рівні при самоорганізації дискурсу байки, можна підсумувати наступним чином.

1. Відбувається наповнення змістом атрактора, потім – активізація цілей дискурсу (створення алегорій, образів-символів, розгалуження смислів), готовність до їх реалізації.

2. Відбувається підготовка до реалізації цілей, яка керується змістом атрактора. Починає діяти параметр порядку, який поляризує смисли створюваного тексту й підтексту.

Поляризація відбувається, зокрема, у наступних аспектах:

- а) розгалуження смислів, які надаються діям персонажів;
- б) перенесення властивостей, характеристик персонажів на негативні соціальні прояви людини й суспільства; при цьому властивості персонажів виражені в їх вчинках і оцінках (текст), а авторські й читацькі оцінки виявляються у підтексті і/або фонових знаннях (читача); перенесення властивостей (алегорія) – є когнітивна операція, яка закладена у підтексті.

На прагматичному рівні під керуванням атрактора параметр порядку створює коди (сатиричні, іносказання) і засновані на них мовленнєві стратегії. Коди, виступаючи посередниками між смислами і значеннями, відіграють роль своєрідних «перекладачів» з нечітко вираженої мови людської ментальної

сфери (інтенцій, урахування обмежень тощо) на більш чіткій і наочній знаковий рівень, в мовностилістичну сферу байкового тексту. Іншими словами, в тексті, як кінцевому продукті дискурсу, набуває закінченого оформлення і вираження увесь зміст атрактора.

У процесах створення тексту й підтексту активну роль відіграють явища надфразової єдності (НФЄ) і актуального членування тексту (АЧ). Обидва явища належать одному й тому ж мовностилістичному рівню: вони конструюють макросинтаксис тексту й одночасно виступають стилістичними прийомами вираження семантики тексту [1: 198].

НФЄ забезпечує смислову зв'язність (когерентність) тексту і поряд з цим може слугувати його експресивності й утворенню додаткової інформативності за рахунок формування нових зв'язків фрагментів тексту. Основними показниками НФЄ у тексті виступають: узгодження граматичних форм речень; використання різних способів переносу лексики з одного речення до іншого; узгодження структурних схем окремих частин тексту; використання ланцюжків лексем та їх з'єднань, що відображають анафоричні й логіко-семантичні зв'язки між реченнями [3: 15].

Перенесення лексики відбувається, як правило, у вигляді буквальних і трансформованих повторів, анафоричні і логіко-семантичні зв'язки реалізуються в так званих ненасичених реченнях. Останні не мають відносно завершеного смислу при самотійному вживанні [3: 38]. У кожному зв'язному тексті майже кожне речення інтерпретується реципієнтом у зв'язку з інтерпретацією інших речень (ендофора) або у зв'язку з попередньою інформованістю реципієнта (мовна компетенція), або відносно екстралінгвістичної ситуації (екзофора). Ендофора може бути анафоричною (інтерпретація відносно попередніх речень) і катафоричною (інтерпретація відносно наступних речень) [3: 39]. Відмінною особливістю зв'язування тексту за допомогою НФЄ є нелінійний, «відкладений» прояв у тексті усіх перелічених ознак НФЄ. Наприклад, анафора або катафора може пов'язувати смисли не сусідніх, а досить віддалених у тексті речень (яскравий приклад – анафоричний

зв'язок речення-моралі у байці з реченнями, які виражають події, сюжет). Так само, у тексті з НФЄ перенесення лексики, повтори можуть виявлятися не в сусідніх реченнях, а у віддалених. Таким чином, механізм НФЄ встановлює у тексті своєрідну «далекосяжність», вплив на відстані на формування й сприйняття смислу. Досить очевидно, що таким чином самоорганізується смисл підтексту. На мовному й мовленнєвому рівні НФЄ виступає одним із варіантів реалізації парадигматичних зв'язків у тексті.

Механізм НФЄ пристосований для надання підтексту будь-якого смислу, створення у тексті й підтексті будь-яких смислів, які можуть входити до інтенції автора. У синергетичних поняттях це означає, що інтенція, задумка автора, міститься у змісті атрактора, і цей останній керує за допомогою параметра порядку створенням у тексті й підтексті алегорій, образів-символів, розгалужень смислів. Параметр порядку конструює НФЄ у тексті байки; в свою чергу, НФЄ зв'язує у тексті саме ті смисли, які породжують алегорію, образи-символи, розгалуження смислів.

Актуальне членування речення, тобто його розподіл на тему – те, що вже повідомлене; і рему – нове повідомлення, протиставляється формальному членуванню на граматичний суб'єкт і граматичний предикат. Актуальне членування виявляє спосіб включення речення до предметно-тематичного контексту цілого висловлювання. У зв'язному висловлюванні кожне наступне речення містить у якості теми те, про що вже розповідалось у попередньому, і це передається займенниковим заміщенням, повтором, означеним артиклем тощо. Перше речення тексту при цьому виявляється повністю ядром висловлювання (ремою) [1: 198]. І.В. Арнольд наводить приклад аналізу художнього тексту на предмет його актуального членування [1: 199]. У середині великих тем виокремлюються більш дрібні відрізки, які розділяються на тему й рему; таким чином, актуальне членування іде «вглиб тексту», обслуговує предметно-тематичний аспект висловлювань, стає глобальною текстовою характеристикою. Саме у цій якості глобальної характеристики тексту актуальне членування впливає на виразність тексту (стилістичний аспект), його

прагматичні характеристики (мовленнєві стратегії побудови висловлювань) і його когнітивний аспект (розподіл інформації по тексту). Однак розподіл висловлювання на тему і рему не завжди просто здійснюється і не є завжди можливим.

Дослідники визначили третю складову частину актуального членування речення – дифузну зону, яка має подвійний зв'язок (дуплексив) як з темою, так і з ремою [10: 21].

Актуальне членування тексту виявляє чергування тем, рем, дифузних зон, тобто чергування нових і попередніх повідомлень. Повідомлення відносяться, в більшості, до актуальної інформації, до самого тексту, а не до його підтексту. Актуальне членування виявляє «прилегли» зв'язки сусідніх фрагментів тексту. Таким чином, АЧ є «близькодія» у плані вираження, на відміну від НФЄ, яка є «далекосяжністю».

Якщо у деякому типі художнього тексту необхідне протистояння, поляризація смислів тексту та підтексту, то скоріш за все, смисли тексту будуть утворені за допомогою актуального членування, а смисли підтексту – за допомогою НФЄ. Саме цей процес і спостерігається у байці, де текст (опис подій, зрідка – вербальні характеристики персонажів) протидіє підтексту (алегорія, сатира, наявність образів-символів). Параметр порядку під впливом цільового атрактора організує структуру актуального членування тексту для повідомлень, вбудовуючи НФЄ паралельно до тексту для утворення підтексту.

Самоорганізація на мовностилістичному рівні полягає в тому, що НФЄ багаторазово «змушує» при створенні й відтворенні дискурсу повертатись до смислу попередніх фрагментів тексту, виявляючи тим самим їх додатковий тропеїчний смисл. У той же час, актуальне членування лінійно подає чергові частини тексту, відслідковуючи лише фактуальну інформацію і близький каузальний зв'язок. На описаному синергетичному ефекті базуються сатиричні коди та коди іносказання й мовленнєві стратегії байки (прагматичний аспект), а також і реалізація когніції, яка міститься в атракторі. Таким чином, самоорганізація охоплює усі основні лінгвістичні аспекти дискурсу байки.

До сказаного вище можна додати ще два аспекти розвитку дискурсу; детальні ілюстрації цих аспектів далі наведемо при аналізі конкретних текстів.

1. Відповідно до класифікації Е.Г.Різель у художньому дискурсі існують такі композиційно-мовленнєві рівні: формальний (зовнішнє членування тексту: абзац, розділ, частина, сцена, акт), формально-змістовий (комбінація архітектоніко-та композиційно-мовленнєвих форм), змістовий (розвиток дій, сюжетні лінії, мотиви, опис характерів, ідейний та емоційний зміст) [12: 35–39]. Цю класифікацію доповнює упроваджений Л.С. Піхтовніковою асоціативно-образний рівень [5: 32].

2. У художньому дискурсі, на всіх його композиційно-мовленнєвих рівнях реалізується своєрідна інформаційна архітектоніка, суть якої полягає в такому [4: 101]. Інформація в художньому тексті завжди має оптимум оригінальності (новизни) і надмірності. На кожному композиційному рівні художнього тексту повинна бути деяка надмірність інформації (для полегшення упізнавання попереднього), а оригінальність інформації повинна перевершувати можливості сприйняття адресата, але надавати цю можливість на більш високому композиційному рівні; від цього безпосередньо залежить відчуття художньої цінності тексту. Композиція тексту заснована на можливості семантичної компенсації оригінальної інформації рівня N на рівні N+1. Таким чином, більш високий рівень композиції «пояснює» оригінальну інформацію попереднього рівня.

Як стверджувалось раніше, у дискурсі байки на змістовому композиційному рівні дія параметра порядку поляризує смисли фактуальної інформації та інформації асоціативно-образної, а також концептуальної. Більш конкретно, фактуальна інформація переважно створюється в тексті за допомогою актуального членування і є на змістовому композиційному рівні надлишковою. Асоціативно-образна і концептуальна інформація утворюється переважно за допомогою НФС і є на змістовому композиційному рівні оригінальною і не може бути на цьому рівні повністю адекватно сприйнятою. Її

«пояснює» наступний, більш високий рівень – асоціативно-образний; це пояснення є образна, алегорична інтерпретація оригінальної інформації.

Розглянемо конкретні приклади самоорганізації дискурсу байки.

1. Байка Дж. Тербера “*The Fairly Intelligent Fly*” [13: 43].

A large spider in an old house built a beautiful web in which to catch flies. (РЕМА). Every time a fly landed on the web and was entangled in it the spider devoured him, so that when another fly came along he would think the web was a safe and quiet place in which to rest. (ТЕМА). One day a fairly intelligent fly buzzed around above the web so long without lighting that the spider appeared and said, “Come on down.” (РЕМА). But the fly was too clever for him and said, “I never light where I don’t see other flies and I don’t see any other flies in your house.” (ТЕМА). So he flew away until he came to a place where there were a great many other flies. (РЕМА). He was about to settle down among them when a bee buzzed up and said, “Hold it, stupid, that’s flypaper. All those flies are trapped.” “Don’t be silly,” said the fly, “they’re dancing.” (ТЕМА). So he settled down and became stuck to the flypaper with all the other flies. (РЕМА).

Moral: There is no safety in numbers, or in anything else. (ДИФУЗНА ЗОНА).

У розглянутому прикладі актуальне членування забезпечує зв’язність тексту, а саме, близький каузальний зв’язок смислів рем і тем. Ці смисли відносяться повністю до розвитку подій, сюжетних ліній, мотивів, опису характерів, ідейному та емоційному змісту, тобто до змістового рівня тексту. Очевидно також, що актуальним членуванням пов’язується тільки фактуальна інформація. На композиційному рівні, незважаючи на економність викладу, існує деяка надмірність інформації. Без втрати смислу можна було б опустити деякі епітети-характеристики, не «вимальовувати» так докладно деталі подій. З лінійного ряду смислів тем і рем «випадає» смисл дифузної зони (мораль байки). Висловлювання моралі формально можна вважати ремою, оскільки там присутнє нове поняття «безпека» і твердження про її відсутність. Однак, імпліцитний, оригінальний (новий) смисл цього висловлювання є наслідком і

продовженням смислу всього попереднього тексту, тобто ремою. Імпліцитний смисл не може бути адекватно сприйнятий на змістовому композиційному рівні; його пояснює наступний композиційний рівень – образний.

НФЄ у тексті байки представлена катафорою, яка пов’язує смисл заголовка і смисл тексту, й анафорою, яка пов’язує мораль з попереднім смислом тексту. Катафоричний зв’язок є суперечливим (та іронічним): смисл слова «*intelligent*» у назві не відповідає характеристикам персонажу, представленим у тексті.

У розглянутому тексті механізм НФЄ обмежений катафорою й анафорою; інші ознаки НФЄ або відсутні (немає ненасичених речень), або виражають НФЄ слабо. Останнє відноситься до повторів, переносу ідентичної лексики до наступних речень. У цьому тексті, на відміну від інших байок, такі переноси виконуються лише до сусідніх речень (немає далекосяжності), забезпечуючи лише лінійний, синтагматичний зв’язок тексту, зв’язок його тем і рем.

Анафора й катафора відіграють значну роль при моделюванні підтексту. При цьому слово «*intelligent*» в катафорі позначає смисл, полярно протилежний підтексту, а «*there is no safety in numbers, or in anything else*» в анафорі виражає у підтексті стисло, як резюме, іронічну оцінку помилок персонажа.

На змістовому композиційному рівні в результаті поляризації буквального смислу фактуальної інформації тексту (вираженої за допомогою актуального членування) і оригінальної інформації (вираженої НФЄ) відбувається їх конкуренція, зіткнення несумісних смислів, що змушує адресата (читача, інтерпретатора) шукати новий імпліцитний смисл на більш високому (образному) рівні. Адресат їх знаходить, переходячи до метафоричної і сатиричної трактовки, таким чином виникає підтекст. При цьому, фактично, відбувається реконструкція дискурсу, запланованого автором у змісті атрактора.

2. Байка А.Бірса “*The Tyrant Frog*” [11].

Актуальне членування тексту байки виглядає наступним чином.

A Snake swallowing a frog head-first was approached by a Naturalist with a stick. (РЕМА).

"Ah, my deliverer," said the Snake as well as he could, "you have arrived just in time; this reptile, you see, is pitching into me without provocation." (ТЕМА).

"Sir," replied the Naturalist, "I need a snakeskin for my collection, (РЕМА) but if you had not explained I should not have interrupted you, for I thought you were at dinner." (ДИФУЗНА ЗОНА).

Пояснимо причину, згідно з якою ми вважаємо останнє висловлювання дифузною зоною в актуальному членуванні тексту. Це висловлювання семантично еквівалентно наступному (якщо не зважати на умовний спосіб подачі цього висловлення): *But if you had not explained (ТЕМА), I should not have interrupted you (РЕМА), for I thought you were at dinner (ТЕМА).*

Однак умовний спосіб в оригіналі висловлювання змінює структуру його актуального членування. Умовний спосіб виражає умовні дії, наміри, оцінки, а не реальні події, хоча, спирається на достеменні факти й події у минулому. Опір на минуле надає висловлюванню ознак ТЕМИ, але наміри, оцінки та умовні дії є новими, і це надає висловлюванню ознак РЕМИ. В цілому ж висловлювання є ДИФУЗНОЮ ЗОНОЮ.

НФЄ представлена у тексті байки анафорою, катафорою і двома ненасиченими реченнями. В останньому висловлюванні тексту є два ненасичених підрядних речення (еліпсиси), які повертають до смислу попереднього тексту, надаючи йому іншу, іронічну трактовку. Еліпсиси встановлюють анафоричний зв'язок з попереднім. Назва містить у собі катафору – смисловий зв'язок з другим реченням тексту. Цей зв'язок надає нового, іронічного смислу другому реченню.

Поляризація смислу фактуальної інформації і смислу її іронічної оцінки складає суть дії параметра порядку, який вибудовує структури актуального членування і НФЄ тексту таким чином, щоб досягти цієї цілі. В результаті, на образному композиційному рівні виникає образ-символ удаваної ввічливості, яка не усуває антагонізми, і образ-символ людської виверткості. Такі образи-

символи були сплановані й обрані параметром порядку ще на когнітивному рівні до загрузки атрактора змістом.

На завершення слід сказати про відмінності в синергетичному й когнітивно-комунікативному підходах до дослідження дискурсу. Обидва підходи використовують низку загальних понять, що відносяться до дискурсу, походять із єдиної трактовки цього феномена. При цьому когнітивно-комунікативна парадигма дискурсу, в основному, приділяє увагу умовам і способам функціонування дискурсу (дискурсивним стратегіям, фактору адресата, інтенціональності, інформативності тощо). Синергетична парадигма розглядає дискурс як систему, що самоорганізовується, вона вивчає синтез дискурсу, і серед численних факторів синтезу зосереджує увагу, в основному, на головному факторі саморозвитку системи: зміні її частин у протилежних напрямках, поляризації їх властивостей при збереженні загальних цілей і структури системи. «Диригентом» або «менеджером» поляризації виступає параметр порядку, який організовує відбір серед потенційних можливостей тих елементів дискурсу, які відповідають змісту цільового атрактора. Такий відбір відбувається на когнітивному, прагматичному і мовностилістичному рівнях. Індивідуально-авторська корекція відбору регулюється мовною картиною світу та мовною компетенцією автора.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка / И.В.Арнольд. – М.: Просвещение, 1990. – 301 с.
2. Бирюков Б.В., Геллер Е.С. Кибернетика в гуманитарных науках / Б.В.Бирюков, Е.С.Геллер. – М.: Наука, 1973. – 382 с.
3. Добрускина Э.М., Берзон В. Е. Синтаксические сверхфразовые связи и их инженерно – лингвистическое моделирование / Э.М.Добрускина, В.Е.Берзон. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 168с.
4. Моль А. Искусство и ЭВМ / А. Моль. – М.: Мир, 1975. – 556 с.
5. Пихтовникова Л. С. Композиционно-стилистические особенности стихотворной басни (на материале немецких стихотворных басен 18 в.): дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Л. С. Пихтовникова. – К., 1992. – 338 с.

6. Піхтовникова Л.С. Синергетический метод для исследования дискурса в прагматилистическом аспекте / Л.С. Піхтовникова // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2009. – № 848. – С. 48 – 52.
7. Піхтовникова Л. С. Еволюція німецької віршованої байки (13-20 ст.): жанрово-стилістичні аспекти: дис... доктора філол. наук: 10.02.04; 10.01.05 / Л. С. Піхтовникова. – К., 2000. – 427 с.
8. Піхтовникова Л. С. Синергія стилю байки: німецька віршована байка 13 - 20 ст.: Монографія / Л. С. Піхтовникова. – Х.: Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.
9. Піхтовникова Л. С. Стилістика і синергетика дискурсу / Л. С. Піхтовникова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2005. — С. 29–36.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Bierce A.: Fantastic Fables, 2007. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.analitica.com/bitblioteca/bierce/fables.asp>
12. Riesel E. Theorie und Praxis der linguostilistischen Textinterpretation: Учебное пособие для студентов ин-тов и фак. иностр языков / Riesel E. – М.: Высшая школа, 1974. – 184 с.
13. Thurber J. Fables for Our Time and Famous Poems / J. Thurber. – NY: Harper & Row Publishers, 2008. – 128 p.